

УДК 911.2:577.4:50(075.8)

Петлін В.М.

Проблеми теорії та методології антропогенного ландшафтознавства

Становлення теорії і методології антропогенного ландшафтознавства – нагальна потреба сучасної географії. Водночас на сьогодні існують в цьому процесі суттєві проблеми, пов'язані, насамперед, з існуванням проблемних моментів у початковому термінологічному базисі. Окреслення таких проблемних питань є одним із нагальних завдань, що дозволить односпрямовано розвивати все теоретичне і методологічне підґрунтя.

Ключові слова: теорія та методологія антропогенного ландшафтознавства, антропогенні модифікації, антропогенні ландшафти, антропогенні процеси.

Петлин В.Н. Проблемы теории и методологии антропогенного ландшафтоведения. Становление теории и методологии антропогенного ландшафтоведения – первостепенная проблема современной географии. Одновременно сегодня существуют в этом процессе существенные проблемы, связанные прежде всего с существованием проблемных моментов в основополагающем терминологическом базисе. Выявление таких проблемных вопросов – одно из первостепенных задач, что позволяет однонаправленно развивать все теоретические и методологические основы.

Ключевые слова: теория и методология антропогенного ландшафтоведения, антропогенные модификации, антропогенные ландшафты, антропогенные процессы.

Petlin V.M. The problems of theory and methodology of anthropogenic landscape study. The theory and methodology of anthropogenic landscape study incipience is an urgent necessity of modern geography. At the same time for today, in this process there the substantial problems constrained, first of all, with problem moments in an initial terminological base. The delineation of such problem questions is one of urgent tasks, which will allow develop in same direction all theoretical and methodological ground.

Keywords: theory and methodology of anthropogenic landscape study, anthropogenic modifications, anthropogenic landscapes, anthropogenic processes.

Постановка проблеми і її зв'язок з науковими і практичними завданнями. Теорія і методологія антропогенного ландшафтознавства на сьогодні є наріжним каменем цього наукового напрямку, оскільки сукупність накопиченого фактажу вкрай потребує теоретичного напрацювання, що буде спонукати до наступних, в тому числі емпіричних, досліджень. Зрозуміло, що така теорія і методологія найтіснішим чином пов'язана з теорією і методологією природничого, насамперед класичного, ландшафтознавства. Яке, до речі, ще також тільки перебуває на стадії становлення.

На сьогодні практично в основному завершені теоретичні напрацювання з основних його напрямків: геофізики ландшафту, геохімії ландшафту, ландшафтної екології і екології ландшафту, конструктивного ландшафтознавства тощо. Відомими в цьому напрямку є роботи В. Бокова [1], А. Ісаченка [6], В. Пашенка [13], М. Гродзинського [3], О. Гавриленко [2], В. Гуцуляка [4] та ін.

Водночас існує ціла низка проблем становлення теоретичних і методологічних основ саме антропогенного ландшафтознавства, яка потребує щонайменше їх окреслення. Значною мірою вони пов'язані з антропоцентризмом щодо навколишнього середовища. Сам антропоцентризм як положення неklasичної методології, проявляється у виділенні географічного середовища як об'єкта дослідження, над яким панує людина і вирішує, що робити з природою, виходячи з власних егоцентричних інтересів [12]. Варто зауважити, що на

сьогодні, завдяки працям багатьох науковців екологів, географів, біологів тощо, стало зрозумілим, що найбільше на що спроможне людство, використовуючи географічне середовище у власних егоцентричних інтересах, то це лише сприяти знищенню самого людства. Не зважаючи на усю технічну озброєність, людство не спроможне суттєво корелювати гармонізаційні механізми (відповідно й механізми саморегулювання, еволюційного розвитку та самоорганізації) навіть на регіональному рівні організації навколишнього середовища. Тобто гегемоном над природою людина не стала. Натомість все більше стає зрозумілою її всебічна залежність як від системних властивостей навколишнього середовища так і від просторово-часових механізмів його організації. Тобто виявлення закономірностей співвідношення природного і антропогенного в ландшафтних структурах навіть на сьогодні є нагальною слабо вирішеною проблемою.

Формулювання цілей. Метою даної роботи є виявлення основної сукупності теоретико-методологічних проблем антропогенного ландшафтознавства. Накреслення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. На думку Ф.М. Мількова, антропогенні ландшафти являють собою один з генетичних рядів природних територіальних комплексів, що визначає необхідність вивчати їх методами, які застосовуються в природничому ландшафтознавстві. Водночас на думку іншого відомого вченого А.Г. Ісаченка [8], людина є невід’ємною часткою природи, водночас вона протиставлена всій іншій її частині як думаюча особистість і суб’єкт виробничої діяльності. Вона не підпорядкована ландшафту, як наприклад ґрунт або тваринне населення, і її не можна розглядати на одному рівні з природними компонентами ландшафту. Ідея про людину як компонент ландшафту неконструктивна, більш важливо зосередити зусилля на вивченні конкретних форм і механізмів взаємодії людини і ландшафту як двох різноякісних систем.

Інша справа, що внаслідок діяльності людини виникають чисельні модифікації і якісні зміни існуючих натурних ландшафтів. У першому випадку маємо антропогенні модифікації ландшафту (за незмінності його інваріанту), у другому – виникнення якісно іншого – антропогенного ландшафту.

Щодо антропогенних модифікацій ландшафтів (від антропогенний і лат. *modificatio*), їх розуміють досить в різних трактуваннях. Наведемо два:

- це фації та урочища які перебувають під дією радикальних антропогенних трансформацій [7];

- антропогенні модифікації природних ландшафтів відрізняються від природних трьома особливостями: відсутністю природного саморозвитку, спрощеністю їх біологічних складових, меншою стійкістю до зовнішніх впливів [20].

Вимушені не погодитися з визначенням відомого географа-ландшафтознавця А.Г. Ісаченка. Антропогенно модифіковані територіальні системи дійсно перебувають під дією антропогенних впливів але ці впливи не належать ані до радикальних, ані до трансформаційних. Поняття «модифікація» тотожне поняттю «видозміна», «поява нових ознак» [16]. Тобто це тимчасові кількісні видозміни територіальних систем, які не призводять до руйнування їх інваріантів. Тим самим, антропогенні модифікації – це фації та урочища, які перебувають під тимчасовою дією антропогенних впливів, що не виводять систему з інваріантних станів.

Найбільш відомими і теоретично обґрунтованими серед антропогенно-модифікованих ландшафтів безумовно є ландшафти культурні. Сама ідея культурного ландшафту, але дещо в іншому ніж зараз трактуванні, була

запропонована Л.Г. Раменським у роботах 1930 рр. Він вказав, що причиною поділу ландшафтів на природні і окультурені є господарська діяльність.

Тільки у 1930-ті роки у закордонній географії отримала широке визнання ідея «культурного ландшафту». Її прихильники розглядали природу як оточення людини з його культурою і господарською діяльністю.

Проблемним питанням в розумінні культурного ландшафту є співвідношення природного і культурного. В ряді робіт, виконаних в руслі гуманітарної географії, роль природних факторів у формуванні культурного ландшафту зведена до фону, крайовиду – тобто зовнішньої складової ландшафту [18] та ін. Необхідно відмітити, що жоден ландшафт (навіть якщо виходити з етимології цього терміну) не існує без території, тобто має більш-менш чіткі просторові межі. Тому згідно критерія тісноти зв'язку такі творіння людини як живописні картини, література, музика, які створені в певних ландшафтах і мають на собі певний їхній відбиток не є ландшафтознавчими. У них власне життя не пов'язане з конкретною територією [7].

У зв'язку з цим доцільно проаналізувати асоціативний культурний ландшафт, який може бути включений до історико-культурного простору без змін його природної ритміки і еволюції, у якості пам'ятних місць, місць творчості, сакральних місцевостей тощо. В такому ландшафті культурна складова часто представлена не в матеріальній, а в ментальній формі, за асоціацією об'єкта з будь-яким феноменом культури [21].

Можливо що певні природні (натурні), антропогенні і антропогенно-модифіковані ландшафти, які характеризуються асоціативною складовою можуть бути зараховані до подібних територіальних утворень. Але в такому випадку необхідно було б вказати що це за ландшафт, оскільки самі асоціативні властивості не репрезентують ландшафтні комплекси.

Бачиться, що потребують додаткового аналізу навіть культурні традиційні ландшафти, якщо вони розуміються як сформовані матеріальною і духовною культурою населення [9]. Людина в такому ландшафті бачиться невідривною частиною природи. Для цих ландшафтів є характерним “еволюційний” темп часових змін. Бачиться, що необхідно знову таки зауважити, що в таких ландшафтних утвореннях не людина є невідривною частиною природи (скорше природа є невідривною частиною людини), а наслідки її діяльності. При цьому тільки такі, які мають природні аналоги. Інші можуть існувати в ландшафтних системах на правах антропогенних (технічних, інженерних тощо) елементів.

Викликають суттєві зауваження трактування культурного іноваційного ландшафту, де людина виступає в якості підкорювача природи [9]. Для цих ландшафтів вважаються характерними часові зміни від “революційних” (у випадку розвитку молодих міст) до “еволюційного” (наприклад, ландшафт промислового поселення). Не вдаючись глибоко до аналізу часових змін у таких утвореннях, доцільно зауважити, що вони швидше за все не належать до культурних ландшафтних утворень, оскільки «підкорення природи» пов'язано з якісною її перебудовою і втратою ландшафтами інваріанту, виникненням чисельних деструктивних чинників і перетворенням їх на антропогенні.

Часові зміни найчастіше асоціюються з культурними ландшафтами, які розвиваються. В антропогенному ландшафтознавстві це територіальні утворення, які вважається становлять інтерес у якості об'єкту спадщини, можуть бути пов'язані із географічно детермінованими традиційними аборигенними культурами, такими як культури американських індіанців, африканських племен,

північних євразійських народів. Ці народи вразливі саме внаслідок залежності від природних властивостей ландшафту, від збереженості якого залежить сама можливість їх існування [10]. Знову таки виникає ряд запитань:

що в таких ландшафтах розвивається: сам ландшафт, культура, чи і те й інше?
чи існують певні культурні ландшафти (саме як ландшафтні утворення) саме до визначеного розвитку подібних культур?

як розмежувати в такому випадку темпоральні (часові) властивості ландшафтною основи і культури, яка на них розвивається?

Ці та інші питання потребують аналізу і відповіді.

І знову таки стає доцільним повернутися до аналізу антропогенної діяльності в натурних ландшафтах, тобто антропогенезу (від антропо ... і грец. ... γένεσις, від γεννάω – породжую, створюю). Існують декілька варіантів його визначення:

– зміна діяльністю людини інтенсивності та напрямку масенергопереносу, балансу речовини, енергії та інформації у ландшафті [19];

– зміна і наступний саморозвиток природних об'єктів і явищ, що перебувають під впливом діяльності людини [7];

– зміна природних ландшафтів під впливом антропогенних факторів (людської діяльності), що призводить до появи на їх місці антропогенних ландшафтів [15];

– зміна діяльністю людини інтенсивності, напрямку масенергопереносу, балансу речовини, енергії та інформації в ландшафті [4].

Тобто не будь-яку за інтенсивністю прояву дії на природні територіальні системи діяльність людини доцільно відносити до антропогенезу. Ця антропогенна дія повинна помітно змінити (відбитися) структурну організацію природної системи, внести суттєві зміни у внутрішньосистемну та зовнішньосистемну організацію зв'язків, відбитися на перебігу еволюційних змін системи. За виконання цих умов, антропогенно обумовлений саморозвиток територіальних утворень характеризується наявністю антропогенної модифікованості.

Оскільки будь-які зміни в природі розвиваються під дією певних процесів, то в антропогенно змінених ландшафтних системах саме він відіграє початково ключову роль. Антропогенний процес розуміють як:

– інтегральний процес впливу суспільства на природний комплекс Землі [11];

– процес свідомого втручання людини у механізми процесного поля територіальних систем з метою створення для себе планованої ситуації (планованого стану системи). Внаслідок дії антропогенного процесу в процесному полі системи відбувається коректування або знищення (переспрямування, якісна зміна, заміна природних процесів антропогенними тощо) природних процесних механізмів, що найчастіше призводить до порушення процесного врівноваження системи [14].

Таким чином, антропогенні процеси за визначенням авторів мають прояв у діапазоні від планетарного до локального. Але при цьому його результуюча дія далеко не однакова. Загалом щодо територіальних утворень антропогенні процеси доцільно поділити на відповідні флуктуації, функціонування, динаміку і розвиток.

Антропогенно обумовлену флуктуацію (від антропогенний і лат. fluctuatio – хвилювання, від fluctuo – хвилююсь) розуміють як антропогенно спровоковане випадкове відхилення якоїсь величини територіальної системи від її середнього значення. Такі флуктуації найчастіше виникають як непередбачуваний наслідок

певних антропогенних дій. Поділяються на прямі (ті, що виникають у тих самих системах в яких спостерігається антропогенний вплив) і опосередковані (коли

флуктуаційні явища є переданим ланцюговими зв'язками наслідком антропогенного впливу в інших територіальних системах). Залежно від інтенсивності та стану природних територіальних систем антропогенно обумовлені флуктуації здатні викликати в них антропогенно спровоковану динаміку, функціонування або навіть розвиток.

Антропогенно обумовлене функціонування репрезентують функціональні процеси в територіальних системах викликані впливом на них антропогенного чинника. Таке функціонування є наслідком антропогенно викликаних модифікацій у переміщенні або кількісній зміні речовини, енергії та інформації в межах територіальних утворень. Результатом таких дій є відповідна модифікація функціональних станів територіальних систем, які, без постійного підтримання їх з боку антропогенного фактора, є нестійкими і швидко трансформуються під дією гармонізаційних стабілізуючих процесів.

До антропогенної динаміки геосистем відносять зміни геосистем під прямим впливом людини або в якості опосередкованого наслідку її діяльності [17]. У даному випадку антропогенна динаміка геосистем швидше є антропогенно модифікованою динамікою. Якщо така динаміка контролюється виключно антропогенним фактором, то це вже буде лише антропогенною діяльністю. Така динаміка як один з видів антропогенного впливу на територіальні системи належить до їх антропогенних модифікацій (якщо розглядаються природні утворення) або суто антропогенно контрольованої динаміки (якщо розглядаються антропогенні територіальні утворення). В обох випадках антропогенно обумовлена динаміка найчастіше не враховує природні динамічні процеси, систему природних зв'язків, систему гармонізаційнозабезпечувальних механізмів, особливості спонтанної еволюції систем, що переводить її до розряду деструктивних факторів. Як наслідок, завдяки від'ємним зворотним процесам системи діють у напрямку ліквідації цього явища.

Нарешті антропогенно обумовлений розвиток територіальних систем (ландшафтних комплексів) характеризується втратою ними свого інваріанту, викликаного впливом антропогенного чинника. Антропогенно обумовлений розвиток територіальних утворень означає руйнування їх антропогенним фактором і, як наслідок, усіх їхніх середовищеформувальних зв'язків. Виникає якісно новий стан відповідної ділянки ландшафтної сфери, який характеризується значною просторово-часовою нестабільністю. Внаслідок антропогенно обумовленого розвитку може утворитися антропогенне територіальне утворення, результатом чого буде збереження нестабільності, або ціла серія (які змінюють одна одну) антропогенно модифікованих чи природних територіальних систем, які поступово відновлять квазігармонізований стан.

Таким чином внаслідок дії на ландшафтні системи антропогенного чинника (найчастіше сукупності таких чинників) відбувається їх антропогенна трансформація у вигляді прямого свідомого або опосередкованого несвідомого впливу людини та результатів її виробничої діяльності, які викликають незворотні зміни навколишнього природного середовища. Ступінь антропогенної трансформації визначають рівнем антропогенного навантаження на природно-господарські системи [5].

Нарешті апофіозом антропогенного впливу на природне середовище є антропогенна редукція ландшафтної сфери. В якості такої вважають наявність незворотних процесів зменшення різноманіття ландшафтної сфери, обумовленої

руйнівною діяльністю людини (забруднення середовища, знищення лісів, розорювання степу тощо). При цьому все ж необхідно зауважити, що антропогенно обумовлене зниження різноманіття ландшафтної сфери відбувається зворотно до існуючого процесу спонтанного його підвищення, Тобто тут відбувається не тільки гальмування спонтанного процесу, а й його деградація. Наслідком цього явища є зниження стійкості ландшафтних систем, а також часового стискання їх еволюційних станів, що призводить до зменшення часу існування ландшафтних утворень.

Висновки. Сучасний стан антропогенного ландшафтознавства свідчить про його зрілість як відповідного географічного (ландшафтознавчого) напрямку. Та оскільки зрілість будь-якої науки визначається розробленістю її теоретико-методологічної основи, то тут ще існує значна кількість дискусійних питань і невирішених проблем. При цьому вони стосуються самих термінологічно-означних підвалин антропогенного ландшафтознавства. Бачиться доцільним сконцентрувати увагу провідних спеціалістів цього напрямку на вирішення не тільки поставлених, а й багатьох інших дотичних проблем.

1. Боков В.А. Пространственно-временные основы геосистемных взаимодействий: Автореф. дис... д-ра географ. наук. – М., 1990. – 39 с.
2. Гавриленко О.П. Методологія наукових досліджень. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 172 с.
3. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. Том 1. – Київ: ВПЦ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – 432 с.
4. Гуцуляк В.М. Ландшафтознавство: теорія і практика. – Чернівці: Книга ХНІ, 2008. – 168 с.
5. Іванов Є.А. Геокадастрові дослідження гірничопромислових територій: Монографія /Євген Іванов. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 372 с.
6. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: Высш. шк., 1991. – 366 с.
7. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2003. – 192 с.
8. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение на переходе ко второму столетию своей истории // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика: Материалы XI Международной ландшафтной конференции. – М.: Географический факультет МГУ, 2006. – С. 3-8.
9. Красовская Т.М. К вопросу классификации культурных ландшафтов (на примере Севера России) // Культурный ландшафт: теория и практика. М., 2003. – С. 114-116.
10. Кусков А.С. Организация и развитие экологического туризма в пространстве культурных ландшафтов российских национальных парков / А.С. Кусков, Е.И. Арсеньева // Туризм и устойчивое развитие регионов [Материалы Второй Всероссийской научно-практической конференции]. – Тверь : ТвГУ, 2005. – С. 91-93.
11. Маца К.А. Антропогенная нагрузка на территорию (природный комплекс): к проблеме сущности и методов измерения // Антропогені географія і ландшафтознавство в ХХ і ХХІ ст. Вінниця-Воронеж, 2003. – С. 65-70.
12. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во Знання, КОО, 2002. – 550 с.
13. Пашенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К.: Наук. думка, 1993. – 283 с.
14. Петлін В.М. Конструктивна географія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 544 с.
15. Словник-довідник з агроєкології / За ред. О.І. Фурдичка. – К.: Основа, 2007. – 272 с.
16. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: УРЕ АН УРСР, 1975. – 775 с.
17. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск: Наука, 1978. – 319 с.
18. Туровский Р.Ф. Культурные ландшафты России / Р.Ф. Туровский. – М.: Институт наследия, 1998. – 210 с.
19. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1985. – 256 с.
20. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256 с.
21. Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. – UNESCO, 1972. – 195 p.